

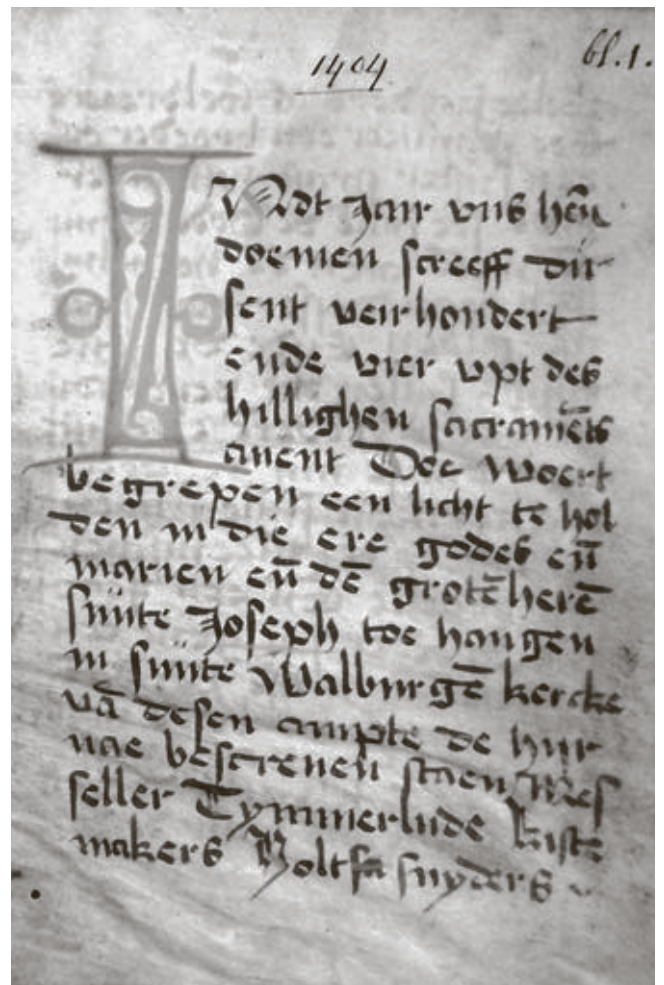
Een timmerman zal tot zijn proeve maken...

Dirk J. de Vries

Sinds de middeleeuwen zijn er gilden, organisaties die aankloppen bij de stedelijke overheid om erkenning en formele bevestiging van hun functioneren en handelen te krijgen. Het gilde deed dat door middel van een 'supplicatie', een verzoekschrift aan het stadsbestuur. Anno 1543 betoogt het ambacht van de timmerlieden te Antwerpen dat het om een eendrachtelijk verzoek gaat om tot een goede afstemming en voortgang te komen. Zo zullen er in de stad altijd *goeden, verstandighen ende treffelicken werckgesellen* beschikbaar zijn, ongeacht of ze van binnen of van buiten komen.¹ Door het naleven van 'zekere punten en artikelen' hopen de dekens en de andere goede lieden van het gilde onregelmatigheden te vermijden zodat het ambacht kan bijdragen *tot welvaert van tgemeyn beste*. Behalve bevordering van het algemeen nut streven de gilden ook naar controle op de kwaliteit, onderwerp van deze bijdrage, dan wel naar godsvrucht zoals soms blijkt. De stichting van het timmermans- of St. Josephgilde te Hoorn in 1516 ging bijvoorbeeld gepaard met de fundatie van een altaar ter ere van *goides, marie zyn lieve moeder ende Joseph haeren brudegom* in de stedelijke parochiekerk.² Om het altaar te kunnen onderhouden, dienden zittende of aanstaande meesters *werckende metten schave ende byle* een entreegeld van vier schellingen te voldoen. Alle leerjongens moesten een pond was aan het gilde geven, hetgeen op hun meester verhaald zou worden. Vóór de reformatie kwam zo'n donatie van was wel vaker voor, daarna werd het gebruikelijk om een (soms aanzienlijke) financiële bijdrage te vragen bij toetreding. In 1516 gold de betaling in Hoorn alleen voor 'vreemde knechten', die bij een Hoornse meester werkten en zo *ghelt winnen binnen dese stede*. Deze lieden dienden via de betreffende meester per kwartaal één braspennning te betalen. Naast het leveren van was komt het ideële karakter van het gilde tot uiting in de afspraken over aanwezigheid bij de begrafenis van een gildebroeder en het vieren plus drinken ter ere van de patroonheilige. Één van de oudste statuten voor de timmerlieden is bekend uit Groningen (afb. 1) en gaat behalve over begravingen van broeders en zusters van het gilde primair over het ophangen van een godslamp in de kerk: *Doe woert begrepen een licht te holden in die ere godes ende sunte Joseph toe hangen in sunte Walburgen kercke*.³

Vanwege die historische verwevenheid en afhankelijkheid van het stadsbestuur en/of de lokale schout, is in stedelijke archie-

ven relatief veel over gilden te vinden, dit in tegenstelling tot het platteland. In de loop van de 16de eeuw nam het aantal regels per gilde toe en verscheen voor het eerst de toelatings-eis in de vorm van een proef. Deze bestond doorgaans uit het maken van diverse werkstukken, soms vergelijkbaar met de opgave in naburige steden en door de tijd heen steeds hetzelfde.

Afb. 1. Eerste pagina van het Gildeboekje der timmerlieden te Groningen uit 1404 (Groninger Archieven, toegangsnr. 1325, inv.nr. 40)

de of juist aan modernisering onderhevig. Het stadsbestuur had geen zeggenschap over de inhoud van de proef: het gilde bepaalde wat een vakman moest beheersen, stelde de proefmeesters aan en verwierf zo de nodige inkomsten. Omgekeerd –en belangrijker dan het afleggen van de proef– moesten nieuwkomers eerst ingeschreven worden als burger en *poortgeld* aan de stad betalen. Deze gildedwang zorgde voor orde en overzicht plus een profijtelijke samenwerking omdat bij overtreding van de gilderegels stad en vakorganisatie doorgaans ieder een deel van de opgelegde boete inden.⁴

In gilden komt veel samen. Historici beschrijven vooral het institutionele functioneren van de gilden in relatie tot de kerk (broederschappen, altaren, begravingen), betrokkenheden bij de stedelijke politiek, het militaire apparaat, de wijze van administreren en de samenwerking of juist de conflicten met het stadsbestuur.⁵ Toen de gilden vanaf 1795 of wat later werden opgeheven, kwam hun administratie doorgaans in handen van de stad. Daar treffen we de bronnen voor dit onderzoek aan, wisselend bewaard en ontsloten, soms opgeschoond tot de jongste aangelegenheden maar vrijwel altijd als origineel raadpleegbaar en fotografeerbaar. Zoals eerder bij de metse-laars bestudeerd, kijken we aan de hand van een beperkt aantal voorbeelden namelijk naar de hoedanigheid van de proef en wel die van de timmerman. Een beknopte aanduiding van de opgave(n) per stad is achterin een bijlage opgenomen.⁶ Waaraan moest zo iemand voldoen wilde hij het gilde ‘winnen’, welke opdrachten waren maatgevend en golden als kenmerk van vakmanschap? Bleef de opgave door de tijd heen hetzelfde of paste men zich aan, aan veranderende architectuur- en bouwvormen? Werd zo’n proef afgelegd in een werkplaats, een gildehuis (als dat er was) of in de woning van een proefmeester, of ging het om ‘verkoopbare’ producten die ten goede kwamen aan de burgerij? Tenslotte: representeert de proef wat er door bouwvakkers in de alledaagse praktijk gemaakt werd en zijn daarvan voorbeelden bewaard gebleven? Een twintigtal archieven is bezocht om een representatief beeld voor Nederland te kunnen schetsen, zonder overigens alles gezien te hebben en zonder de overige reglementen en de financiën te behandelen.

De proef, het kruiskozijn

De vroegste omschrijving van een proef is te vinden in Bergen op Zoom en dateert uit 1508. Het gaat om een aanpassing en uitbreiding van de eerste keur van 1399 die twaalf artikelen omvat. Nieuw in 1508 is ‘de proeve vander tymmerlieden’ die bestaat uit drie onderdelen met als eerste een ‘cruycasyne’ dat uit vier ‘stijlen’ bestaat en met ‘tanden’(borgende inkepingen) in elkaar zit.⁷ Het vroegste noordelijke voorbeeld dateert uit 1524 en betreft Amsterdam, een stad waar de houtbouw in die tijd nog domineerde. Opmerkelijk is dat, net als in Bergen op Zoom, de opgave onveranderd bleef tot het afschaffen van de gilden eind 18de eeuw. Tussendoor herhaalde of verwees men steeds naar de oude proef die bestond uit het vervaardigen van twee onderdelen, namelijk een kruiskozijn en een gebint.⁸ Het succesvol afleggen van de proef

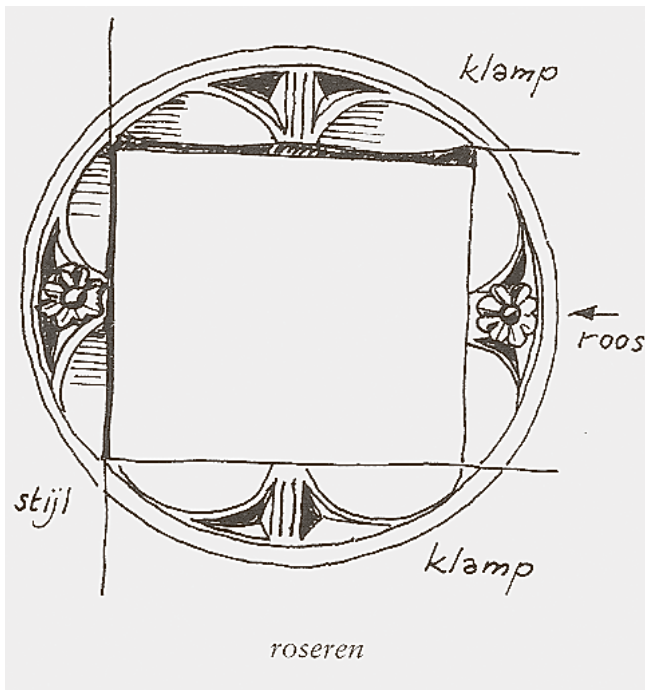

Afb. 2. Ingebouwd houten kruisvenster, XVII B, in Doelensteeg 8 Leiden

leidde in Amsterdam waarschijnlijk tot de meestertitel; letterlijk staat er namelijk dat men zo een ‘meesterije’ kon beginnen.

*Item, degene die Meesterije van Huystimmerluyden sal willen opsetten, sal tot sijn proef moeten maken van een balk van seven voeten, die de Proefmeesters hem voorsien sullen, ende daer men afmaken mag, een Cruys kosijn met dubbelde sponden van binnen ende van buyten met gerooseerde veynsteren, ende sal mede maken een bijnt met dubbele pennen. Ende dit in sulken schyne en so goet, dat ’t de Proefmeesters kennen wel gemaakt te syn.*⁹

De proefmeesters stelden een ongeveer twee meter lange balk beschikbaar waaruit een kruisvenster gemaakt moest worden door die eerst in vieren te verdelen. Gebruikelijk was de volle lengte te benutten voor de stijlen aan weerszijden om die met pennen en gaten te monteren in de minder lange maar doorgaande onder- en bovendorpel (afb. 2). Het ‘kruis’ bestaat meestal uit een doorgaande middenstijl en een in twee stukken gedeelte midden- of tussendorpel, maar dat kan ook andersom zijn. Daarover meldt de proef niets, dus dat werd bekend verondersteld. Met de ‘dubbelde sponden’ worden de sponningen in de onderste twee openingen bedoeld, waarin men zowel buiten als binnen luiken of ramen kon aanbrengen. Die laatste optie blijft buiten beschouwing maar het tweetal uitwendig aangebrachte luiken, in die tijd ‘vensteren’

Afb. 3. Venster = luik met geroseerde klampen (tek. H. Janse, *Bouwkundige termen* 1997)

genaamd, had inwendig klampen die een vierkant vormden die cirkelvormig werden uitgehold. Die uithollingen kregen rozetjes in het midden (afb. 3), een gebruikelijke decoratie ter versiering van houtwerk.¹⁰

Anno 1547 diende een kruiskozijn in Hoorn er als volgt uit te zien:

Item sal noch de vrsz. proufknecht by den proufmrs. geleverd worden soe veel houts daermen een cruyskasyn of maicken mach twelck indien hy perfectelyck kan lynen [uitlijnen] bedragen ende teykenen ende daer voorts of maicken een cruyskasyn dz wel in zyn vierkant opgewrocht ende soe gemaict is dz beyde de veysteren elc in een ander gat enen dicht ende p[er]tinent sluyten in die sponden, ende dz die glazen veynsteren boven soe vierkant zyn dattet eene glas in tander veynster mach staen soes al die selve proufknecht daer van ontf. zyn arbeyts loen.

Zowel voor de luiken ('vensteren', in de twee onderste openingen) als voor de twee bovenste glas-in-loodpanelen ('glazen veynsteren' die in het buitenvlak met bindroeden in minder diepe sponningen aangebracht werden) gold dat ze onderling verwisselbaar en goed passend dienden te zijn. Deze proef leidde tot de status van een vrije gezel of knecht die voor zijn inspanning betaald kreeg.

Dat een proef enkel bestond uit het maken van een kruiskozijn komt weinig voor. Wilde een kandidaat in Utrecht 'meesterse setten' bij de daar zo genoemde 'bijlhouwers' dan moest hij vanaf 1540 één proefstuk maken, te weten *een goet Cruysraemt mit dubbelde sponden ende mit reserende[geroseerde] vensters, ende binnen mede gespont*.¹¹ Ook in Roermond nam

het gilde van de timmerlieden in 1650 nog genoeg met enkel het maken van *Een verstecken Cruysgespan met sijne glaesen Raemen*.¹² De proef in Elburg, waar Sint Joseph anno 1706 nog fungeerde als patroonheilige van de timmerlieden, lijkt daarop: *De Timmermans Proeve zal wesen een kruys koosijn mit dubbelde spondige. Den twee belegte venster twee glasraemen int versteck met een gebont huijs*.¹³ Het kruisvenster bevatte twee vensters (luiken) en bovenin of daarachter twee glasramen. Men beseft waarschijnlijk nauwelijks dat het kruiskozijn in de 18de eeuw snel verouderd zou raken, maar van modernisering van de proef kwam het bijna nergens.

In de daaraan voorafgaande eeuwen was het kruiskozijn algemeen gangbaar.

In Breda gaf men in 1559 nog een uiterst beperkte toelichting op dit (derde) verplichte onderdeel: *Metter hant te maken een cruyscasyn*. In 1602 kwam een meer gedetailleerde omschrijving tot stand en lezen we uitgebreid hoe de proefmeesters te werk zullen gaan:

Item zoo wie van der tymmerluden hantwerck in dit ambacht voortaan comen wilt, zal moeten toeleggen dat hij meester is zijns hantwerck ende tot een proeve moeten maeken een cruys casyn die hoogh zal moeten zyn acht voeten ceynt[?] naeden eyssche, de stylen groot vyff ende zeuen duymen den onder dorpel van gelycke grootte, den boven dorpel ende het cruys vyff ende negen duymen altesamen schoon hout nyet zuetschalich, noch rootelmich oft met geknocht. De voors casyn salmen schafen ende in malcanderen wercken loyen ofte tymmeren zulcx als den proefmaikeden geiven zal, de stylen sullen onder moeten int rabat staen, ende het cruys zal men boven oock op eenen tant wercken, ende de gaten ende pinnen moeten daer gemacket worden behalven de pinnen vant cruys die en mogen nyet voor comen, de rabatten daer de vensteren in comen zal, zullen zyn twee duymen diep ende eenen duym ende met de scgave uuyt gesteken ende allent hout net inden haithgedyt[?] dat cruys ende een boven dorpel moeten oock hebben den gesteken lyste net gedaen, twee duymen wijten de stylen uuyt springende.¹⁴

Het gebint

Het tweede onderdeel dat men in Bergen op Zoom en Amsterdam moest vervaardigen, was een gebint zonder nadere duiding, bijvoorbeeld of het rechte of schuine stijlen (kapjuk) had. De eerder genoemde Amsterdamse dubbele pennen zijn vrij ongebruikelijk voor een normaal gebint omdat die doorgaans enkelvoudige pen- en gatverbindingen hebben (tenzij men een pen aan ieder kant bedoelde). In principe bestaat zo'n constructie uit twee stijlen, gepend in een dekbalk en stevast voorzien van twee korbelen -maar die worden hier niet genoemd. Door vergelijking met de eisen in andere steden kunnen we misschien herleiden om welk type gebint het ging, een moerbalk met twee korbeelstellen of een kapegint met schuine stijlen?

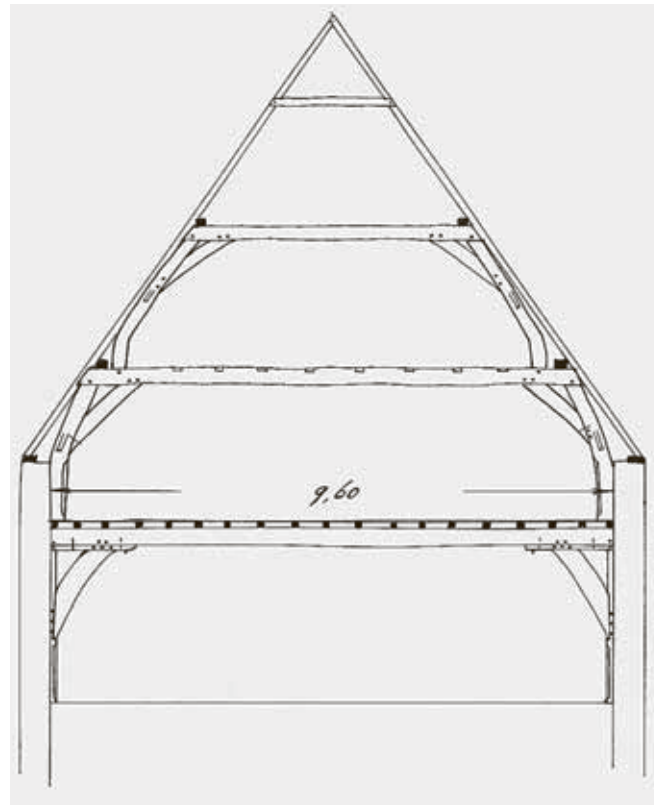
De vroege keur van Bergen op Zoom noemt als tweede onderdeel *een gebint te makene met zynen carbelen gewracht na*

den heysch vand. erven oft plaetszen.¹⁵ Met andere woorden, het gebint werd afgestemd op de maat van het erf of de plek, hetgeen op reële toepasbaarheid in een gebouw wijst.

Te Hoorn is een gildebrief bekend van de timmerlieden, *werc-kende metten schave ende byle*, die terug gaat tot 1516 maar daarin staat niets over een proef.¹⁶ In de aanvulling van 17 februari 1547 lezen we echter dat wie in dit ambacht meester begeerde te zijn drie proefstukken diende te maken.¹⁷ Het eerste was een *gesteecken bijnt achter een balck gesloten*, zo lang als de proefmeesters zullen voorleggen, *ende tselve bynt ter preventie vand. selven proufmrs. leggen in zyn vijfsteek ende daerminne bedragen den carbele soe dattet carbeel ten eersten ofte ten minsten den tweeden reyse an beyde zyden dicht sal sluyten ende soe verre die proufmrs. dunckt den bynt metten sluetelen ende carbeelen wel gewrocht gesloten ende vergadert te zyn*. Uit deze formulering kan men opmaken dat niet een kapgebint maar een rechthoekig gebint tussen muren bedoeld wordt met twee stijlen (niet genoemd) en even zo vele korbelen en sleutelstukken. Het korbeelstel vormt een driehoek met de drie-, vier- vijfsteek volgens Pythagoras, dat wil zeggen in kwadratische verhouding haaks op elkaar staand: drie (sleutelstuk), staat tot vier (stijl), staat tot vijf (diagonaal, korbeel). De proefmeesters zagen er op toe dat de korbelen gesloten, passende verbindingen vormen, desnoods door het nog een keer over te laten doen. Bij goedkeuring ontving de proefknecht zijn arbeidsloon, hetgeen wijst op een 'verkoopbare' toepassing, net als bij het voornoemde kruisko-zijn dat hij maakte. Indien *qualycken gewrocht* zal hij daarentegen de kosten van de balk zelf moeten betalen, evenals het transport van de balk naar de plaats waar de proef afgelegd werd.

Het volgende onderdeel dat in Hoorn voorgeschreven staat, is een dubbel kapgebint op basis van een voetbalk, *spanroede* genaamd, zo *wydt* als voorgaande gebintbalk lang is en met een *verdiep* (borstwering) van twee, drie of meer voet *nae den eysch vanden wercke*.¹⁸ Op de *spanroede* komt een *scheerbynt*, schaargebint te staan, *ende die carbelen daer inne bedragen met pennen ende gaten in malkanderen*. Voorts is er nog sprake van een *vlierbynt met zyn blockeels*, naar we aannemen een tweede gebint ter hoogte van de vliering, bij wijze van gestapelde spantconstructie.¹⁹ In de aangepaste versie van 1614 vervalt in Hoorn de opgave van de kapgebinten en wordt de eis gelijkgeschakeld aan die van Amsterdam, namelijk het maken van een gebint (met dubbele pennen) en een kruisko-zijn.²⁰

De combinatie van een kruisko-zijn en een gebint tekent zich in heel Nederland, wellicht ook richting Vlaanderen als standaardis af. Naast Hoorn komen varianten van deze twee onderdelen ten minste voor in de opgave te Amsterdam, Antwerpen, Arnemuiden, Bergen op Zoom, Breda, Delft, Goes, Gouda, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Leiden, Nijmegen, Rotterdam en Zutphen. Misschien hoort Elburg hier ook bij wegens de eerder geciteerde toevoeging 'met een gebont huys'. In 1797, rond het opheffen van de gilden moest in Zutphen nog iemand de timmermansproef afleggen. Naast

Afb. 4. Dwarsdoorsnede van Brink 21 Deventer, bovenste gebint waarvan de overspannende balk 'spanroede' werd genoemd waarop twee schaargebinten zijn geplaatst (schetsmatige tek. van de auteur m.m.v. R. Stenvert, 1980)

het vervaardigen van een kruisko-zijn hoorde daar het tekenen van een kap op basis van een spanroede bij: *Sal heij moeten teekenen een Span Roeden op zyn behoorlijke steek en maat met twee scher gebindte Boven malkanderen en Sal tot Corbeel van Het onderste scheergebint van agteren moeten digt gewerkt worden en het Bovenste na der Eys voors. Sal Hij Bij Het teekenen van dese kap of span roede moeten aan teekenen het Beloop van pen en oog*.²¹ De eis van het maken van een kap ligt in dit geval weer in het verlengde van de opgave om een 'spanroede' te maken. We verstaan hieronder immers het bovenste, rechthoekig gebint tussen de muren waarbij het oprichten van een daarop staand kapgebint een logische voortzetting is van de houtconstructie (afb. 4).

In Arnemuiden was de proef anno 1575 driedelig. Als eerste werd een trap op een mal uitgeslagen dan wel daadwerkelijk gemaakt: *Item het voorts nymant vry huystimmerman werden sal tensy alvooren dat hy dese naervolgende prouve gedaen zal hebben te weten inden eersten te maken oft betrecken opte mal een wenteltrap met twee bordecxen [bordessen]. Item een cruiys cosynt te maken met een veynster dat in twee gaten past. Item een spanroe te leggen tsy van pandack, schailledeck [leidak] oft tegeldack elck nae zynen heysch*.²² Het begrip kap en spanroede lijken, zoals voorgaand, complementair te zijn. In de loop der tijd zien we extra opgaven ontstaan waar-

bij men in Arnemuiden kon kiezen uit het vervaardigen van een wenteltrap dan wel het uitslaan op mallen. De rekenkundige of mathematische inspanning die aan een tekening of daadwerkelijke uitvoering ten grondslag lag, moet qua zwaarte vergelijkbaar zijn geweest.

In Groningen was men het daarmee niet eens in 1769. Er kwam namelijk een aanscherping waarbij men –vergelijkbaar met wat de metselaars geacht werden te doen– daadwerkelijk uitvoering moest geven aan een kap, in plaats van alleen een uitslag op de grond: *en alzo nu den dubbelde flieringe het voornaamste stuk der proeve van Mr. Timmerlieden is, en er veel meer konst vereischt word om een dubbelde flieringe te maken als dezelve op de grond af te slaan, zo verzogten Remonst. dat de in onbruik geraakte wet in zo verre moge werden gerenoveerd, dat voortaan een Timmerman zo wel zijn volle prouwe zal moeten maaken als een steenmetselaar.*²³

Bij deze dubbele flieringen denken we niet aan het hernieuwde begrip flieringen (langsbalken, gebintplaten) maar –zoals elders ook genoemd– aan een opbouw met twee kagebinten, dus met twee paar flieringen boven elkaar. Men klaagde in 1769 dat er al lange tijd sprake is van het niet meer daadwerkelijk uitvoeren van de ‘dubbelde flieringe’ terwijl dat dit juist het *voornaamste stuk der proeve van Mr. Timmerlieden is, en er veel meer konst vereischt word om een dubbelde flieringe te maken als dezelve op de grond af te slaan.*²⁴ Dat gebruik was er ingeslopen, *dat in plaats van het gebint en de dubbelde flieringe beide te maken het gebind alleen werd gemaakt en de flieringe op de grond wert afgeslagen.* Dit ervoer men als een onrecht ten opzichte van de meester steenmetselaar omdat die op grond van artikel negen van de gilderol wél zijn volle proef moest maken.

Trap

De vroegste vermelding van het ontwerpen van een trap bij wijze van proefstuk vinden we in Antwerpen in 1543, maar het gaat dan meer om de voorbereiding van de werkzaamheden dan om daadwerkelijke uitvoering.

Anno 1559 lezen we in Breda naast de gebruikelijke opgave van het te maken gebint en het kruisvenster: *een tafel te betrecken een wyndeltrappe met Drie doern in te gaen soe verde het op een bardisch [bordes] is met zynen insneede ende schampeljoen dair af te maken.*²⁵ Het gaat om het ontwerp van een spiltrap op een paneel, met drie toegangen op verschillende niveaus, die op de verdiepingen ter plaatse van de deuren onderbroken worden door bordessen met een spil waar de leuning ingesneden is en daartoe een sjabloon of mal te maken.

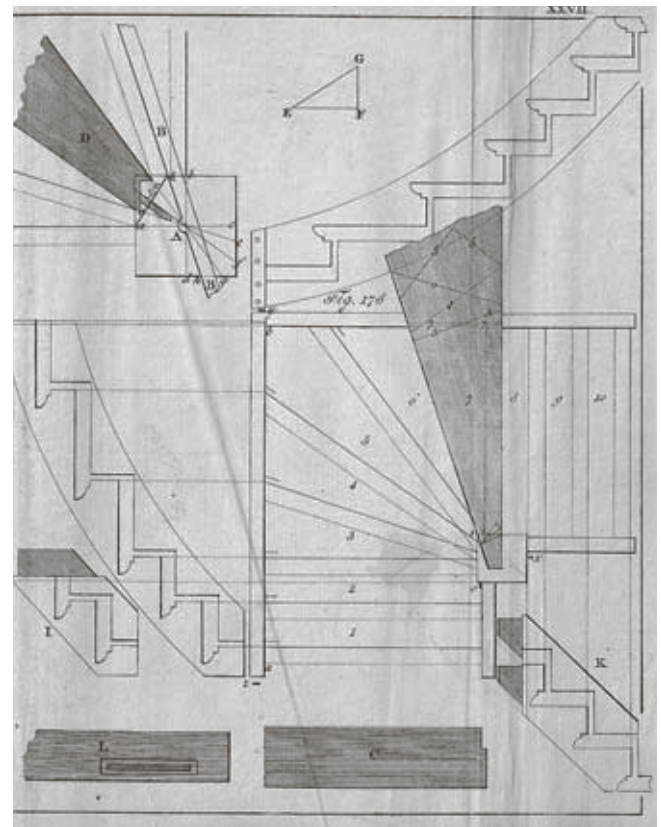
Zo diende in Deventer anno 1592 de plattegrond van een ‘wijndeltrappe’ getekend te worden: *Noch sullen sije wetenn enenn grünnde the teijckenenn vann enn wijndeltrappe dat sije sall passenn up wath ordenn dat menn sije vann doenn hefft...*²⁶

Te Zutphen gold in 1797: *Sal hij moeten teekenen een wendeltrap koomende wyt de kelder tot aan de Hang solder tot op de eersten tweede en derden verdieping of solder,*²⁷ dus even-

eens zich uitstrekkend over diverse verdiepingen, als tekenkundige opgave.

In de 18de-eeuwse bepalingen van Alkmaar, Goes en Haarlem lezen we eveneens over het ‘uitslaan’ van een trap. In Alkmaar spreekt de jongste, in 1804 opgestelde bepaling dat men mocht kiezen uit een rechte of scheluwe trap met een deel van een slingertrap.²⁸ Ten tijde van de Franse bezetting (Bataafse Republiek) probeerde men in 1804, zoals in Alkmaar en op Tholen, de regels opnieuw in te voeren en aan te scherpen door middel van een op te richten ‘corporatie’, de beoogde nieuwe vorm van het gilde.

Het kruiskozijn kwam te vervallen maar naast het ‘boogkapgebind’ diende een timmerman een ‘quart slinger trap’ ter breedte van drie voeten te maken.²⁹ De spil heeft een maat van 4 x 4 duim vierkant, met 5 treeden van 2 dm. hout ’t geen een quart uitmaakt, de stoote borden van $\frac{3}{4}$ dm. en de quartier boomen van $1\frac{1}{2}$ dm. hout. In aanwezigheid van commissarissen zou de trap door de ‘proefdoender’ uitgeslagen worden, *terwijl verder ten dezen in acht moet worden genomen, dat de treeden van een egale dikte sijn gereet;-de voorkant van de treeden met een willijst [wellijst] sijn geschaaft aan de onderkant alwaar de stoote borden in gaan een behoorlijke groef met een overstuk van 2 a $2\frac{1}{2}$ dm. uit de voorkant van het stootebord;- dat de spil vierkant greeedt zij, en daar in de*

Afb. 5. Scheluwe steektrap met vierkante ‘spil’ zoals getekend door Leendert van Heusden in zijn handboek *Handleiding tot de Burgerlijke Bouwkunde* uit 1833

5 treden met de pinnen worde ingewerkt, en dat gemelde treden in de spillen met eene borst ½ dm. ingaat, alsook ½ dm. in de quartier bomen, zullende de trap door de proefdoender niet eerder in elkanderen worden gewerkt, dan na dezelve zal weren geëxamineerd en goedgekeurd.

Onder een slingertrap verstaan wij tegenwoordig een trap met gebogen bomen, zonder spil.³⁰ De omschrijving lijkt eerder op die van een (scheluwe) steektrap met kwart waarbij de onderste vijf treden een te verdrijven kwart bestrijken en waarin de timmerman zijn bekwaamheid kon tonen (afb. 5). Dat de spil inmiddels niet meer rond maar vierkant was en bomen bij de oplegging langs de muren gebruikt werden, wijst op een jongere constructiewijze.

Algemeen

Tot op de dag van vandaag ligt er een scheidslijn tussen de twee belangrijkste groepen binnen het bouwvak, de timmerlieden en de metselaars, wat ruimer geformuleerd: zij die werken in hout of met steen. In enkele steden is desalniettemin een gezamenlijk statuut opgesteld en viel het gilde onder het patronaat van St. Joseph.³¹ Bijvoorbeeld in Leiden in 1615³² en rond 1400 in Bergen op Zoom en Groningen waar de metselaars en timmerlieden met andere ambachten verenigd waren. In Bergen op Zoom waren dat in 1508 de *timmerluden, metssers, schrijnwerckers, cuypers, mandemackers, sagers ende ticheldeckers*. De proef van de houtzagers aldaar hield in *dat zy moeten spreetsel* [spreidsel, enkele millimeters dikke, kwartiers gezaagde bladen] *wel ende effen sagen ende in eyken hout de screve* [schreef, lijn] *wel houwen* [latere versie: *te houde* = aan te houden] *ende effen sagen alsdat behoirt*.³³

In Zutphen vinden we onder het patronaat van de Vier Gekroonden een gildebrief uit 1538 waarin de timmerlieden, steenmetselaars, kistenmakers, vatebroeders, leidekers en beeldsnijders verenigd waren.³⁴ In de Zutphense Broederenkerk bevindt zich een gildesteen uit het midden van de 17de eeuw, voorzien van wapenschilden waarop de gereedschappen van die ambachten staan afgebeeld (afb. 6).³⁵ Onder het timmerliedengilde waren meestal diverse ambachten verenigd waarbij het bewerken van hout het gemeenschappelijke kenmerk was. In Haarlem stond men in de eerste helft van de 17de eeuw toe dat de timmerlieden en kistenmakers/schrijnwerkers elkaars werk mochten maken.³⁶ Dit gold echter niet voor het maken van proefstukken: *dat niemant vande Gilde-Broeders der Timmerluyden ofte Schrijnwerckers by hem selven ofte door andere eenighe Proef-stucken ofte eenighe Wercken den Proef aengaende in't gheheel ofte deel sullen mogen maken ofte doen maken*. Wat de proef voor de Haarlemse timmerlieden en schrijnwerkers inhield, wordt in 1711 omschreven en de 'proevenier' mocht kiezen uit twee groepen van proeven, waarbij het eerste onderdeel steeds de opgave voor de schrijnwerkers was.³⁷ Proef I behelst:

A. een 'blokkast' met een los basement en kap, voorzien van twee laden naar een model en tekening die in de gildekast werd bewaard (afb. 7) en voor de timmerman:

Afb. 6. Gildesteen in de Broederenkerk te Zutphen, 17de eeuw. Op de wapenschilden zijn de zes ambachten te zien die vielen onder het patronaat van De vier Gekroonden, in het midden staat: NIEMANT TYMMERT OP EE[N] STANDIGE GRU[N]JT DAN OP DIE HUICKSTEN CHRISTUS PATIENTIA VICTRIX (geduld overwint⁷⁰, met initialen en merken)

1. een kruiskozijn met doorgaande stijlen, 8 voet hoog en 5 voet breed;
2. de uitslag van een trap ter voorbereiding van de uitvoering conform een model dat werd verstrekt.

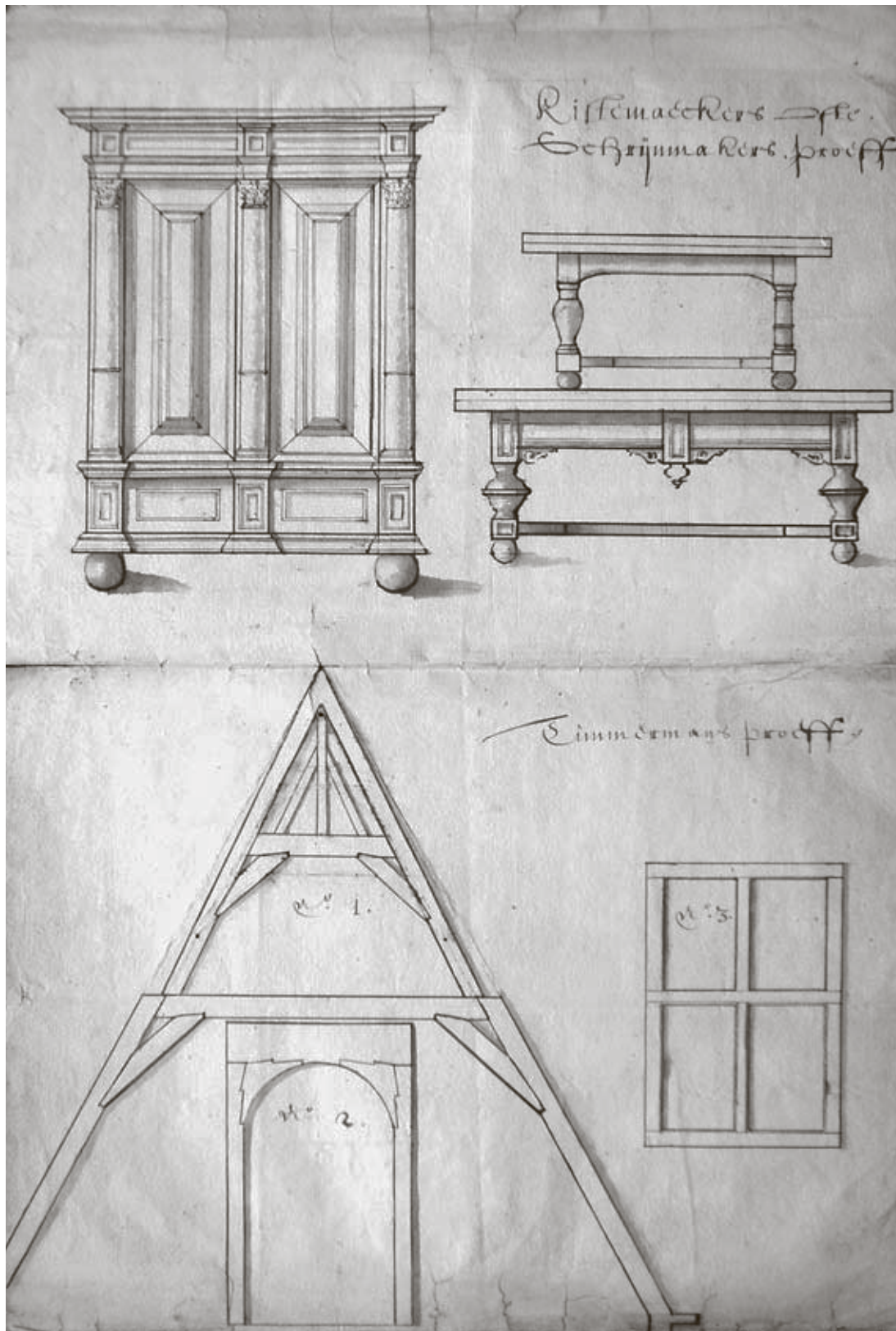
Keuzemogelijkheid II hield in:

B. het maken van een eiken schoorsteenmantel, geheel 'geconyst' en gemaakt naar een model dat in de gildekast bewaard werd en

1. een kruisvenster zoals bovengenoemd met een luik dat in beide (onderste) openingen moest passen;
2. het uitslaan van een 'kapbint' waarvan alleen het 'onderbint' moet worden gemaakt, *hoog agt voeten onder den de Balk, onder op een werk wyt twintig voeten*³⁸ en
3. het uitslaan van een trap zoals die zou moeten worden gemaakt aan de hand van een model. Naast de modellen van de blokkast, de schoorsteenmantel en de trap (zijn die bewaard gebleven?) trof ik tussen de archiefstukken een vel papier aan met daarop keurig uitgetekend de blokkast, twee tafels, een kagebint, een kruiskozijn en een deurkozijn (afb. 7). Waarschijnlijk gaat het hier om illustraties behorend bij een aantal oudere, 17de-eeuwse opgaven waarvan een deel in de bovengenoemde gedrukte omschrijving gehandhaafd bleef.³⁹

Op het perkamenten omslag van een kasboek van het gilde in Hoorn hangt ter weerszijden van het stadswapen een touw met daaraan de belangrijkste producten –wellicht ook de beoogde proefstukken van de afzonderlijke ambachten: een stoel, een kruiskozijn, een tafel en een vat.⁴⁰

In Amsterdam kwam ook de plaats van uitvoering ter sprake. De drie proefmeesters van het Josephgilde zullen (aan)wysen

Afb. 7. Voorbeeldblad met proeven van het timmermans- of St. Josephgilde te Haarlem, 17de eeuw (Noord-Hollands Archief Haarlem, 1105-315)

een huys, omme syn proef daer inne te doen, hetgeen van te voren altijd kenbaar gemaakt moest worden bij de ‘overmans’, ook om wie en om welk ambacht het ging. De kandidaat betaalde drie stuivers aan de proefmeesters na het volbrengen van de proef en *sal ook de gene die geproeft word betalen van huur van ’t huys, daer in hy syn proef doet, ’s daegs een halve braspenning*.⁴¹ In Goes moesten de kandidaten de dekens van het gilde waarschuwen voordat zij begonnen met de proef en de plaats aanwijzen *daer sy deselve sullen komen te maken* en zij zullen gehouden zijn deze binnen drie maanden te voltooien.⁴²

Men krijgt de indruk dat de proefstukken op een bepaalde plaats of in een beschikbaar huis in elkaar werden gezet. Anno 1540 bestond de ‘examencommissie’ in Utrecht uit drie ‘proefmeesters’, te weten een timmerman, een kistenmaker en een kuiper, die bij de dekens van het gilde kenbaar maakten dat een kandidaat zich had aangemeld. De commissie kon eventueel worden aangevuld met andere specialisten. Vervolgens zullen de dekens *een bequaem plaetse wysen ende seggen daer hy se doen mach. Ende die syn proeff doen sall, die sal dat hout daer hij sijn proeff aen doen sall, selfs brengen mitte Reetschap daer toe*.⁴³ In Delft was men in later tijd zeer expliciet over de plek waar de proeven werden uitgevoerd: *op een Proefmeesters Vloer, en zulks bij Tourbeurten, van den eenen Proefmeester tot den ander, zullende de Proefmeester op wiens Vloer de proeve werd gedaan, voor het ontbeeren van dezelve genieten 6 stuivers daags*.⁴⁴ Deze werkwijze diende wellicht misbruik tegen te gaan. Het moest duidelijk zijn waar de proef werd gemaakt, zodat controle mogelijk was en de kans op fraude (meehelpende vader of vakgenoot) zo klein mogelijk was.

Een ander gebruik is de proef uit elkaar te laten nemen of gedemonteerd te laten en ter keuring aan de proefmeesters voor te leggen (kruiskozijn Breda 1602, trap Alkmaar 1804).

Soms geven de gildebepalingen aan welke houtsoort gebruikt diende te worden voor de proef. Het is interessant om zulke voorschriften te vergelijken met wat we meer algemeen weten over de geschiedenis van het bouwen. Rond 1600 is het bijvoorbeeld nog gebruikelijk om al het houtwerk in eiken uit te voeren. Met uitzondering van Oost-Nederland ging men ten tijde van het Twaalfjarig Bestand omstreeks 1615 algemeen over op de toepassing van geïmporteerd grenenhout. Kijken we naar specifieke onderdelen van het bouwen, dan blijkt naaldhout al eerder dan 1600 te worden toegepast voor daksporen en vloerplanken terwijl voor onderdelen zoals spantbenen, consoles onder (moer)balken en kruiskozijnen langer wordt vastgehouden aan eikenhout. Dat kan met de gewenste duurzaamheid of specifieke verschijningsvorm te maken hebben. Voor bijzondere onderdelen zoals lambriseringen, schoorsteenmantels, trappen bleef eiken langer de voorgeschreven houtsoort. In Delft mocht het voorgeschreven ‘gebonden bindt’ in 1782 uit een ‘greine balk’ gemaakt worden maar het eveneens verplichte kruiskozijn was nog van eiken.

Timmerlieden en kistenmakers (schrijnwerkers) zaten regelmatig in elkaars vaarwater en zorgden daarom voor statutaire aanscherping en afbakening bij de stadsbesturen. Het materiaal, de houtsoort kon bepalend zijn voor de scheidslijn tussen het ene en het andere ambacht. In Groningen lezen we echter wat voor het kistenmakers- en timmerlieden gilde vanaf 14 november 1678 gold ten aanzien van de vigerende voorschriften ... *dat alle deselve soo in greijnen als eecken hout zullen moogen worden gemaect by beijde de gilden sonder onderscheijt alleen dat daer van geexcijceert zijn en blijven de veltkoetsen, ledecanten, ende alvorens alsmeede schoorstenen mantels en becleedsels van de Italiaensche Fransche off aendere nieuwe moodse schoorsteen de welcke alleen door de kistemaeckers sullen moogen werden gemaect van eijk en waegenschot maer sullen deselve wercken van greijnenhout soowel bij de Timmerluijden gemaect moogen worden, als bij de kistemaeckers*.⁴⁵ Dit gaat over regulier werk, dus niet zozeer over de proeven.

Over het algemeen gold dat paneelwerk en het werken met verstekken, dat wil zeggen bij haaks omgaand lijstwerk dat onder een hoek van 45 graden samenkomt, behoorde tot de werkzaamheden van de meubel- en kistenmakers.⁴⁶ Een acte uit 1649 scheidt de producten van de Utrechtse timmerlieden en kistenmakers, waarbij de laatstgenoemden alle verstekwerk en schoorsteenmantels claimden, zelfs als het van vuren of ander hout was: *Item alle verstekens, schoorsteenmantels, soo van vuyren als anders*.⁴⁷

In het voorgaande zagen we dat het afleggen van de proef in de oudste, Noord-Hollandse bepalingen leidde tot het meesterschap. Elders spreekt men van recht op vrije vestiging (Arnhemuiden) of simpelweg over admittie tot het gilde. Diverse steden kennen een afzonderlijk reglement voor meesters en knechten zoals Zwolle (waar naar de proef verwezen wordt maar die nog niet is teruggevonden). In Antwerpen en Groningen onderscheidde men twee verschillende proeven. Eén leidde tot de status van meesterknecht, de andere tot het meesterschap. In Antwerpen moest een leerjongen twee jaar bij een ‘vrije meester’ hebben gediend om de proef van ‘vrije (meester)knaap’ ofwel gezel te kunnen afleggen. Daartoe moest hij in 1543 *wel ende werckelyck* uitvoering geven aan een gebint en een kruisvenster waarvoor hij een arbeidsloon ontving van respectievelijk 6 en 10 stuivers.⁴⁸ Iedere vrije knaap mocht daarna een proef afleggen om de status van ‘vrije meester’ te bereiken en dan *alrehande werck tzy int cleyne of in taswerck aen te nemen*. Bij het eerste stadium van (meester)knaap of gezel staat expliciet en bij herhaling dat deze personen geen taswerk mochten nemen, waarmee wordt bedoeld dat ze geen aangenomen werk mochten verrichten. In tegenstelling tot de proef om vrije knaap te worden, ontving de kandidaat voor de meesterproef geen loon. De examiner, een van de dekens of oudermannen, leverde in Antwerpen namelijk het hout en ontving daarvoor het eerste werkstuk in ruil, te weten een bijzonder kruisvenster met twee kolommen aan de buitenzijde. De daarop volgende onderdelen van de proef waren het bepalen van de opzet van een hou-

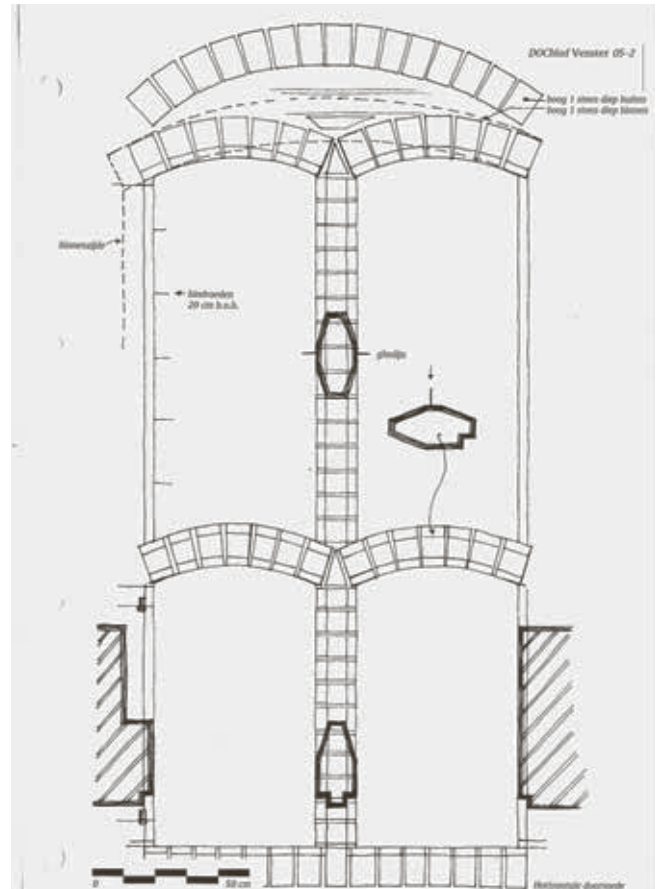
ten gevel met bijbehorend houtbestek en het maken van een uitslag voor een spiltrap.⁴⁹ Interessant is dat het erop lijkt dat alleen het kruisvenster daadwerkelijk gemaakt werd en dat de daarop volgende onderdelen een meer theoretisch karakter hadden. Het tweede onderdeel betreft namelijk de ‘verdeling’ van een houten gevel waarvan de maat gegeven zal worden en aan de hand waarvan hij een *cele off besteck van houten soo dat behooren sal* moet opstellen. Op die gevel komen we zo terug, maar mede gezien de formulering van het volgende onderdeel zou het kunnen gaan om een (schaal)tekening in combinatie met een bestek, een manier van werken die tot op de dag vandaag algemeen gebruikelijk is. Het derde onderdeel is de eerder genoemde spiltrap: *sal hy moeten betrecken int groote*, te interpreteren als een te maken uitslag schaal 1:1. Dat het hierbij niet tot uitvoeren kwam, blijkt ook uit de slotopmerking: *ende bewysen zynen insyght hoe hy zyn spille draeyen wille*.

In Groningen blijken de eisen die men stelde aan de verschillende rangen geformuleerd te zijn in 1605 en 1643. Een meesterknecht diende toen een gebint en een eenvoudig (‘slecht’) kruiskozijn te maken, terwijl een meester een (ontwerp voor een?) gebint op scheve grondslag plus een ontwerp voor een spiltrap diende te maken en een ‘kroeseert’ kruiskozijn. Dat aanstaande meester-timmerlieden te Groningen er toe neigden hun proef meer als een theoretisch examen op te vatten, blijkt uit het voornoemde rekest van 1769.

Timmerman en metselaar

Te Antwerpen moest een aanstaande meester timmerman in 1543 een houten gevel weten te ‘verdeylen’ en een lijst (‘cele’) of bestek van het benodigde hout op te stellen. Houten gevels kwamen op grote schaal in die stad voor, maar in navolging van Gent (1540) werd in Antwerpen nieuwbouw en reparatie van houten gevels sinds 1546 verboden.⁵⁰ We mogen aannemen dat de meesterproef met betrekking tot de houten gevel in de 17de eeuw niet meer verlangd werd.⁵¹ Men zag de houtbouw niet alleen als dreiging in verband met brandgevaar maar ook als een ontsiering vergeleken met stenen gevels. Dat de trapgevels met korfbogen die in de 16de en 17de eeuw populair waren op hun beurt in ongenade vielen wegens een verouderde uitstraling hebben we in Dordrecht geconstateerd.⁵² Tot laat in de 18de eeuw hield het gilde daar namelijk vast aan het metselen van een gevel met *paenderpunten* (korfbogen) en *kanteelen* (trappen), in weerwil van de heersende mode met rechte lijstgevels hetgeen de stedelijke elite voorstond.

Dit type stenen trapgevel was in 1605 ook het uitgangspunt van de meesterproef van de metselaar in Groningen, dat de kandidaat *sall weten een verdeelde gevell met cantielen te maken wall verdeelt met behoerlijcke vensters ende anders wat diesulve eischet end vordert. Een anderen dat he correct maecken ende tekenen sall koenen een verheven pener boighe waer uuijt alle ander bogen spruijten end dat alles van grawe steen ofte backstyeen*.⁵³ Interessant is dat een aspirant meester-metselaar in 1643 *sal wieten te teikenen een verdielde gevel met cantielen wel verdielt met behoirlicke deuren ende*

Afb. 8. Bakstenen kruisvenster in Rode Torenstraat 23 Zutphen (tek. H. Janse 1961)

vensters en dat hij perfect sal conen maken en metselen een schelle-booge ofte een booge op schieve gront.⁵⁴

Hierboven hebben we gewezen op overeenkomsten in eisen die enkele gilden van de timmerlieden en metselaars onderling gemeen hebben. Het bepalen van de grote lijn, het maken van een ontwerp en bestek (Antwerpen) is iets dat binnen beide vakgroepen vooral gekoppeld was aan het meesterschap. Het gilde verlangde van een vrije knecht of knaap (gezel) dat hij eigenhandig een bouwdeel in de meest primaire vorm kon maken. Het metselen van een boog was zo'n kenmerkende opgave voor metselaars terwijl het kruisvenster dikwijls als eerste bij de timmerlieden wordt genoemd. Het opmerkelijke is dat het houten kruisvenster weliswaar in heel Nederland en Vlaanderen te vinden is maar dat de bakstenen variant daarvan vooral in Oost-Nederland wordt aangetroffen (afb. 8). Vandaar waarschijnlijk dat de aspirant metselaar en steenhouwer in Groningen hetzelfde dienden te maken als de timmerman, namelijk een kruisvenster in steen, zoals geformuleerd in 1605: *De proeve oeverst sal wesen een kruijs venster te maken van grawe steen dat correct is, edder van backsteen dat correct is int waterpasse loet ende winckelhaecke sonder eenige faut*.⁵⁵

In 1643 bleef het stellen van een kruisvenster, van baksteen of natuursteen, voor de 'stienmetselaers knechten' gelijk maar diende de 'harthouwersknecht' zijn bekwaamheid te bewijzen door het maken van een *stuck dubbelde kroen-lijste van vijff c voet nae de rije recht gemaket ende verenigt*.⁵⁶

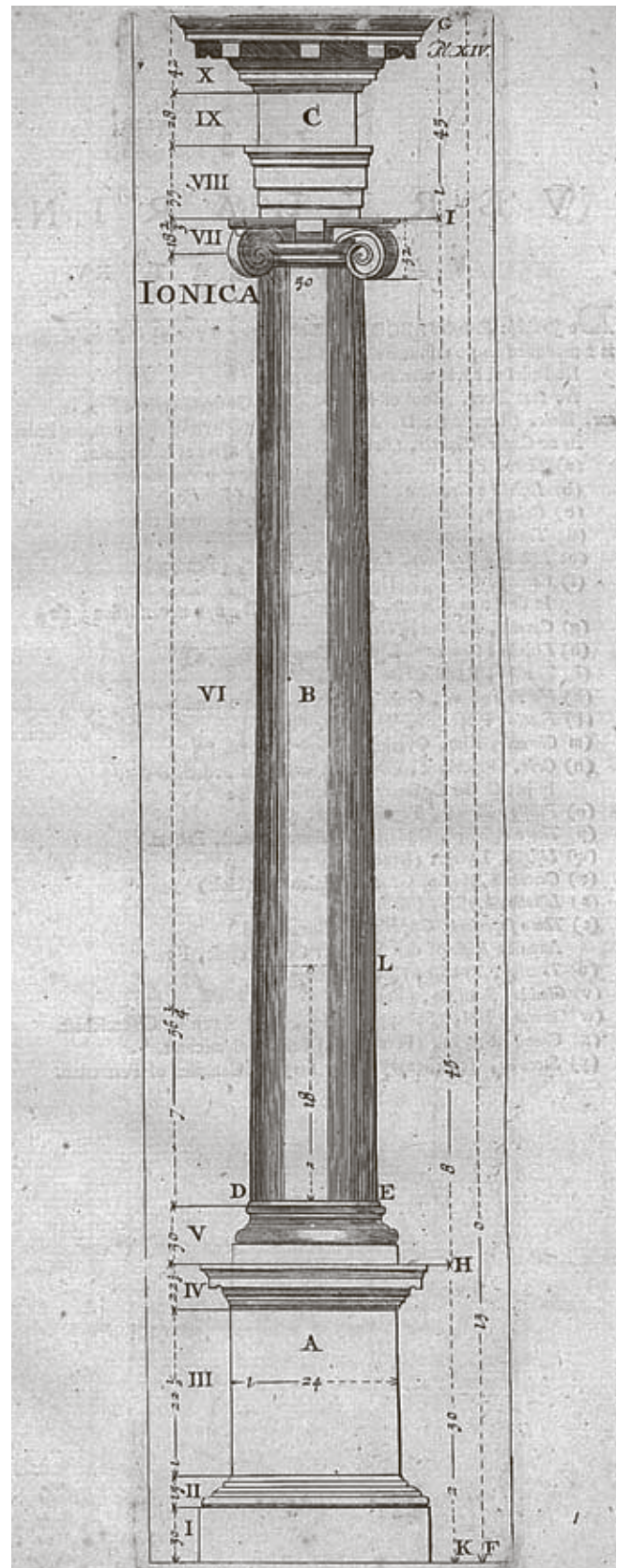
Kolommen

Beperkt en pas laat stellen twee (van de ruim twintig onderzochte) stedelijke gilden het beheersen van klassieke orden verplicht voor de (meester) timmerman. Naast het bint en het kruiskozijn komen we die opgave tegen te Delft in 1782: *Eindelyk zal hy moeten Teekenen een van de bekende Vyf Colommen, welke door de Proefmeesters zal werden opgegeeven, en alle deszelfs deelen en leeden, de proportie behoudende, zoo veel moeten vergrooten, als hem door Proefmeesters zal worden opgegeeven*.⁵⁷

Drie concepten voor de toelating van timmerlieden te Alkmaar zijn ongedateerd en eveneens nogal jong (18de -eeuws) terwijl één is gedateerd in 1804, toen men een laatste poging deed de gilden te herstellen. In het laatste geval was de vierde opgave *het afteekenen van twee Colommen, booven elkanderen op bepaalde hoogtens, ieder met zijn Pedestal en Lijstwerk volgens den Schetsen van Simon Bosboom*.⁵⁸ In een vermoedelijk ouder, voorafgaand concept hoefde men er maar één te tekenen: *Conform de Schetschen van Simon bosboom een Colom met alle zijn Ornamenten, op een bepaalde en voorgegevene Groeten zou moeten worden afgetekent, op dat ieder gedeelte van de zelve zijn ware Grootte, en proportie zoude behoudenen, en bekomen*.⁵⁹ In twee andere concepten staat het afteekenen van een Ionische kolom vermeld: *De huijs Timmerbaasen behoorden ten minsten tot een Proef te teekenen en uijt te slaan een Jonisse Colom met al zijn ornamenten* (afb. 9).

Bij de houtbewerker zou men het toepassen van nieuwe vormen wellicht eerder verwachten bij de meer verfijnd werkende kistenmakers en schrijnwerkers dan bij de huistimmerlieden. In de Utrechtse acte van 1649, waarin de betrokkenheden van deze partijen geregeld worden, lezen we echter dat beide partijen daar wat de buiten(!)deuren betreft uitvoering aan mochten geven: *Als mede so wel by d'een als by d'ander van parthyen alhier gemaect sullen mogen werden, alle buyten deuren die met eenich werck becleet syn, te weten met pylasters, capetelen, ofte basementen ofte kussens*.⁶⁰

Interessant is dat de metselaars en steenhouwers landelijk gezien eveneens nauwelijks de klassieke hoefden te beheersen voor de proef. Vergelijkbaar met andere steden dienden

Afb. 9. 'Ionische colom-orde', plaat XIV uit *De vijf colom-orden, met derzelve deuren en poorten welëer door wylen Sijmon Bosboom uit den beroemden Venetiaanschen-bouwmeester Vincent Scamozzi in minuten overgebracht...* uitgegeven door Caspar Philips Jacobsz. en Jacobus Houhuysen, Amsterdam 1821

de Utrechtse metselaars anno 1654 hun bekwaamheid te tonen in het metselen van een 'boochje'.⁶¹ Daarentegen kregen de steenhouwers een meer theoretische opgave waarvoor niet alleen kennis van de klassieken en Scamozzi nodig was maar ook de vaardigheid om het uit te voeren:

*Een Steenhouwer sal gehouden sijn te tekenen ende maken een Corinthia Colomne met sijn Basement ende Capiteel nae de architecture van Schamotius.*⁶²

Een zelfde tweedeling tekent zich af te Leeuwarden in 1750 waar de metselaar een gevel moest tekenen en een 'paanderpunt' metselen maar steenhouwers een tekening dienden te maken van een *Colom met sijn Ornamenten, sig verbeeldende als half-rond, met de Pedestal en kronement, zoals bij de Architecten Hans Blom en Bosboom, wordt aangewezen, uit welke een van de orders genomen...Voorts zal de proefknecht de voorgemelde Colom met de hant moeten maken van hartsteen.*⁶³

De enige 16de-eeuwse proef waarin mogelijk iets doorklinkt van een klassieke vormgeving is het houten kruiskozijn dat

een aanstaande meester timmerman in Antwerpen diende te maken. In 1543 heeft men het namelijk over een *cruysvenstere met twee colommen buyten gelyst ende verstecken*. Bij die 'colommen' kan men denken aan een omlijsting met halfzuilen, aangebracht op de buitenste stijlen. Wat de proef voor de ambachtslieden betreft, verscheen het klassieke idioom niet alleen sporadisch maar ook nog eens bijzonder laat op het toneel. Het ontwerpen van een stijlgebonden ornament hoorde niet tot het examen van de vakman. Slechts in enkele gevallen werd gevraagd om een kolom uit een genoemd ordeboek na te tekenen of uit te hakken. Het stelsel van de gilden voorzag niet in creatief vormgeven, noch in het opleiden tot 'architect', hoewel die discipline sinds de middeleeuwen bestond.

Al twijfelde 'de man op de steiger' soms over het nut van meetkunde⁶⁴, toch werd de toepassing daarvan wel als hoogste trap van kennis gezien. *Nogtans eenigzinds van een andere natuur* vergelijkt Adrianus Erzey in 1777 de schelwe, dat wil zeggen scheef door een muur gaande metselproeven qua opgave met het moeilijkste rekenwerk van een

Afb. 10. Detail van de titelpagina van het St. Josephs Gilde-boeck, getekend door Herman Breckerveld, 1643 (Gelders Archief Arnhem, inv.nr. 1884)

timmerman: een vliegend spant op scheve grondslag en een scheluwe trap.⁶⁵ Het deed er kennelijk niet toe dat deze voorover hangende spanten meer dan een eeuw in onbruik waren geraakt. Meet- en wiskunde stonden in het bouwvak in hoog aanzien. Dit blijkt niet alleen uit de proefstukken die tot de titel van meester leidden, maar ook uit de afbeeldingen van bouwmeesters uit de late middeleeuwen die winkelhaak en een passer als attribuut tonen. *He wolde den gulden passer uuthangen, daemedede hij toene wolde, meyster toe syne boven allen anderen merkte* Colijn de Nole in 1543 op, toen het over een meester in Kampen ging.⁶⁶ Glasschilder Herman Breckerveld voorzag de titelpagina van het Arnhemse *St. Josephs Gilde-boeck* in 1643 van een klassieke architectonische omlijsting waarop vele gereedschappen van timmerlieden te zien zijn. Pal daar vóór staat een zeer grote passer getekend (afb. 10).⁶⁷

God de vader als schepper van de wereld hanteert een passer, evenals de jonge Jezus die met zijn aardse vader in een timmermanswerkplaats wordt afgebeeld (zie vooromslag). Joseph doet het ruwe (voor)werk met een beslagbijl, Jezus zet de lijnen van het te maken werk met zijn passer uit. In die zin is Joseph de dienstbare bouwvakker en Jezus de meer opvallende, begenadigde architect, zou men kunnen zeggen. Dat is ook de strekking van het Bijbelcitaat die dezelfde Breckerveld op een afzonderlijke pagina van het gildeboek heeft gekalligrafeerd: *Na de genade die myn God gegeven heeft, hebbe ick als een wys timmer-meester het fundament geleyt: ende een ander timmert daer op, maer een iegelick sie toe, hoe hy daer op timmert.*⁶⁸

Er bestaat geen beter fundament dan de hoeksteen Christus, aldus het gilde van de Viergekroonden in Zutphen (afb. 6). Funderingen leggen was het werk van metselaars en zo is ook in rode kleur het fundament weergegeven waarop Sint Barbara staat, de patrones van de Amsterdamse metselaars, aangebracht op een prominente plaats in hun gildekamer op de verdieping van De Waag. Dit ovale paneeltje zat in een gelijkvormige nis boven de schouw bevindt zich tegenwoordig in het Amsterdams Historisch Museum waar het onlangs opnieuw is bestudeerd en toegeschreven aan Pieter Isaacz (1569-1625) (zie achteromslag).⁶⁹ Barbara staat niet alleen op het fundament maar kijkt en wijst naar beneden waar tevens een forse troffel ligt, het attribuut bij uitstek van de metselaars die binnen het gilde de meerderheid vormden. Gereedschappen van de andere ambachten behorend tot het gilde zijn opgehangen aan weerszijden van een grauwe natuurstenen poort op de achtergrond, waaruit Barbara naar voren treedt. Die poort representeert het zichtbare bovengrondse deel van het gebouw en is het werk van de steenhouwers. Hier wordt echter de aandacht gevestigd op iets dat normaal niet zichtbaar is, een enorm bakstenen fundament, omvangrijker dan de natuurstenen poort die er op staat. Zo lagen kennelijk de verhoudingen tussen de metselaars en de steenhouwers. Van elkaar afhankelijk maar de steenhouwers meer in het oog springend, aan de weg timmerend en vanouds meer dan de metselaars met vormgeving en architectuur bezig, zoals ook uit de opgave van de proefstukken blijkt.

Samenvatting

Tussen 1500 en 1800 was het afleggen van een proef voor timmerlieden, net als voor andere ambachten, in Nederland een eis om als vrij werkende gezel of meester erkend te worden. Die status wordt niet altijd expliciet genoemd maar het meesterschap was wel exclusief verbonden met de bevoegdheid om leerjongens op te leiden en om werk te mogen aannemen. Om toegelaten te worden tot het gilde diende men een kruisvenster, een of meer gebinten of een trap te maken. Afhankelijk van plaats en tijdstip kon de opgave aanzienlijk verschillen. De aard van de proef geeft aan welke werkstukken c.q. bouwkundige onderdelen maatgevend voor kwaliteit waren, hoewel de omschrijving van het werkstuk doorgaans beknopt is. In de 18de eeuw werden overal nog eiken kruiskozijnen voorgeschreven, terwijl het grenen schuifvenster in de praktijk alom toepassing vond. Het gebint met muurstijlen en korbelen stond in vele steden nog op de rol, terwijl die ondersteuningens sinds het begin van de 17de eeuw in onbruik waren geraakt omdat men de balken direct in muren oplegde. In de loop van de 17de eeuw kwamen er steek- en bordestrappen in de plaats van de spiltrappen die de gilden tot ver in de 18de eeuw voorschreven maar in de praktijk niet meer gebouwd werden.

Het ging bij de kappen en trappen steeds meer om een theoretische, dat wil zeggen tekenkundige en meetkundige proef. In de vroege combinatie van het tekenen van een houten gevel en het opstellen van een bestek (Antwerpen 1543) ligt de basale opgave van een architect besloten, een werkwijze die tot heden functioneert. Het begrip 'architect' ontbreekt in het jargon van het gilstelsel, zowel bij timmerlieden als steenbewerkers. Kennis van moderne bouwvormen en technieken kwam in het examenpakket van ambachtslieden nauwelijks voor. Er is wel sprake van een toenemende nadruk op tekenen en berekenen sinds de 17de eeuw die mogelijk verklaart waarom een timmerman onder omstandigheden kon uitgroeien tot architect. In tegenstelling tot de metselaar/steenhouwer die in de middeleeuwen meester van het gehele werk kon zijn, is het daarom tot heden gebruikelijk dat een timmerman de functie van uitvoerder bekleedt, in de bouwkeet de tekeningen beheert en controle uitoefent op de maatvoering.

De positie van de gilden veranderde tussen 1500 en 1800. Opmerkelijk is dat men zich tot in de 18de eeuw beriep op eeuwen oude keuren maar gelijktijdig constateerde dat de daarmee samenhangende lage boetes niet de bescherming gaven die men verlangde. Het lijkt er op dat de invloed van de gilden zwakker werd naarmate het stadsbestuur meer het belang van regenten, bestuurders en handelaren vertegenwoordigde die verder van het handwerk en de praktijk afstonden. De geschillen en verzoekschriften aangaande het gilde krijgen in de 18de eeuw een abstract, juridisch karakter waarbij de inhoud van het werk naar de achtergrond geraakt. Samen met het verouderde karakter van de proeven en het steeds hoger wordende toetredingsgeld tekent zich ruim voor 1795 het failliet van het stelsel af.

Bijlage Onderdelen van de gildeproef voor de (huis)timmerlieden in diverse Nederlandse steden

Alkmaar	1. Schuifkosijn	
z.j.	2. Recht of scheef wolfdak of saandammer	
	3. Rechte of scheve trap met spil	
	4. Aftekening van een Colom conform Simon Bosboom	
z.j. (XVIII m)	1. Aftekenen ionische Colom	
	2. Scheluwe trap	
	3. Scheve kap met hoekbinten uitslaan	
z.j.	1. Teekenen en uyt slaen Ionisch Colom	
	2. Scheve scheluwe trap	
	3. Scheve kap met hoekbinten	
1804	1. Halfkapbint met gording en 2 jagtbanden	
	2. Uitslaan kap met hoekkepen	
	3. Uitslaan rechte of scheluwe trap met deel van een slingertrap	
	4. Aftekenen 2 Colommen volgens Simon Bosboom	
Amersfoort	1. Cruysraemt	
1617 en 1622	1. Eycken cruysraemt	
	2. of deorraemt tot twee halve deuren	
Amsterdam	1. Uit een balk een Cruys kosijn met dubbele sponden	
1524	2. Een bijnt met dubbele pennen	
Antwerpen	vrije meesterknaap	vrije meestere
1543	1. gebint	1. cruysbenster met 2 colommen
	2. cruysvenster	2. verdeling houten gevel + bestek
		3. weyndergraet (spiltrap)
Arnhem	1. Maken of betrecken opte mal een wenteltrap met 2 bordecxen	
1575	2. Een cruijs cosijn + venster	
	3. Een spanroe toe leggen (tsy van pandeck, schailledeck off tegeldeck)	
Bergen op Zoom	1. Een cruyscasyne	
1508	2. Een gebint met zijnen carbelen	
	3. Doeren en vynsteren, dubbel geseert	
Breda	1. Een vyercant gebynt van eenen huysen	
1559	2. Te betrecken een wyndeltrappe (een schampeljoen dair af te maken)	
	3. Metter hant te maken een cruyscasyn	
1602	1. Een cruys casyn	
	2. Vensteren in het kozijn	
Delft	1. Gebonden Bindt uit greine balk	
1782	2. Kruiskozyn van eiken met 2 vensters	
	3. Tekenen één van de 5 bekende Colommen	
Deventer	1. Teyckenen int kleijne een cappe van een huse	
1592	2. Teijckenen grunde v.e. wijndeltrepe	
Elburg 1706	1. Een kruijs koesijn met dubbele spondinge	
Goes	1. Een gecruseert cruys-casijn	
1678 en 1744	2. Een moer gebint met een carbeel	
z.j.	1. Gecruijseerd cruijs casijn	
(XVIII B)	2. Moergebint met een carbeel	
	3. Uijtgeslagen een trap	
Gouda	1. Kruys-venster uit een balk	
1636(uitg. 1713)	2. Gebint met dubbele pennen	
Groningen	meesterknecht	meester
1605 en 1643	1. Gebint v.e. huis met dubbele banden	1. Dubbele flieringe, gebint daer onder op scheve gr.
1769 en 1771	2. Slecht kruiskozijn	2. Patroen van een windeltrappe
		3. Kroeseert Cruys Cosijn
Haarlem	A. Een eiken Blokkas[t] met 1 en 2, of:	
1711	B. Een eyke Schoorsteen-Mantel met 1, 2 en 3	
	1. Een kruyscosyn	

2. Het uyt slaen van een trap
3. Het uijtslaen van een kagebint waarvan het onderbint moet worden gemaect
- Hertogenbosch**
1675
1. Een cruys cosijn onder met dubbele sponden binnen en buijten
2. Een of twee stukken werk in opdracht van deekens en keurmrs.
- Hoorn**
1547
1. Een gesteecken bijnt achter een balk gestoken
2. Een spanroede met vlierbynt daerinne ende een scheerbint
3. Cruyskasyn
- 1597/1614
1. Een bijndt uit 'n stuk houts
2. Een kruyskasijn met dubbele sponde
- Leiden**
1614
1. Een gebonden bint met dubbele pennen
2. Een cruyscasijn met dobbele spongen
- Nijmegen**
1592
1. Cruysraem
2. Gebondt huis
- Roermond** 1650
1. Een versteken Cruysgespan met sijne glaesen Reamen
- Rotterdam**
1599
1. Een balck van 7 voet
2. Een Cruyscosijn met enckele spongen
3. Een ghebijndt met dubbele pennen
- Tholen**
1555
1. Een gecruijsseert kruijs-cassijn
2. Een boog gebindt
- 1804
1. Een quart slingertrap
2. Een boogkagebind
- Utrecht** 1540
1. Cruysraemt mit dubbele sponden mit reserde vensters
- Zutphen**
1797
1. Kruys Cosyn
2. Teken van een span roeden met twee scher gebindte boven malkanderen
3. Teken van een wendeltrap

Noten

- * Vriendelijke dank voor meelesen en corrigeren gaat naar G. Berends, L. Bosman, M. Hurx en G. van Tussenbroek.
- ¹ Stadsarchief Antwerpen, Gilden en Ambachten, GA 4341, akten 15 maart 1543.
- ² Westfries Archief Hoorn, Toegangsnummer 0507, Timmermans of St. Josepgilde, B1.
- ³ Groninger Archieven, toegangsnummer 1325, inv.nr. 40, 1.
- ⁴ In een enkel geval diende bij het afleggen van de proef even veel aan het gilde en de stad betaald te worden. Te Deventer in 1592: *unde vort soe mannioghenn dach alse hij aver dese voerbeneemde stückenn is warckennde van sijne prove soe mannioghe 4,5 stüvers des daghes, vann stede gelt tot behoff vant gijlde halff ter stad*, Stads- of Atheneumbibliotheek Deventer, Gilden L 0254, 290-4, Concept-statuten van het gilde van de timmerlieden, metselaars, kistenmakers, leiendekkers en ladenmakers.
- ⁵ Zie bijvoorbeeld F.C. Berkenvelder, 'De Gilden te Zutphen en Zwolle tot 1600', *Zutphen* 1994, nr. 2, 25-34 e.a.
- ⁶ Dit zijn alleen plaatsen waar omschrijvingen de timmerproef werden aangetroffen. Er zijn meer archieven bezocht, bijvoorbeeld die van Schiedam en Weert waar de proef met zekerheid omschreven wordt maar door de staat van de stukken niet/nauwelijks leesbaar. In Schiedam bevinden zich daarentegen wel enkele afschriften van Rotterdamse ordonnantiën die in de laatstgenoemde stad ontbreken. In het Gelders Archief Arnhem en het Stadsarchief Zwolle moeten de proeven ergens opgetekend staan maar zijn in de geraadpleegde originelen niet gevonden. Mw. M.A. van der Eerden-Vonk was zo vriendelijk in de archieven van Wijk bij Duurstede en Rheden te zoeken naar bouwvak-proeven, maar trof daar niets aan. De proeven

- van het steenbikersgilde, waartoe de metselaars behoorden, waren snel te vinden in het Utrechtse Archief maar timmerlieden worden daar niet genoemd. Pas later is geconstateerd dat die ter plaatse 'bijhouwers' genoemd worden. Enthousiast door de rijk gevulde, geautomatiseerde inventaris van het Zeeuws Archief (toegangsnr. 990.6) bleken deze stukken in Middelburg 'fysiek niet aanwezig', c.q. verloren te zijn geraakt. Het nabije Arnemuiden biedt daarentegen op internet complete transcripties van de ordonnanties der timmerlieden (P.J. Feij, www.arnehistorie.com/bronnen).
- ⁷ Gemeentelijke Archiefdienst Bergen op Zoom, archieven van de ambachten, SA 3022.
- ⁸ Stadsarchief Amsterdam, 1477. *Ordonnantien en willekeuren van het Josephs Gild der stad Amsterdam*, Amsterdam 1750 [gedrukt in dat jaar], nr. 1 t/m 10 uit 1524, 1532, 1533, 1564, 1579, e.v. t/m 1793.
- ⁹ Ibidem, Gilde-brieven 1524 [= no.1], 10.
- ¹⁰ H. Janse, *Vensters*, Nijmegen 1971, 51.
- ¹¹ Het Utrechts Archief, toegangsnr. 720-1, inv. nr. 461-2, 53. In deze stedelijke administratie van de gilde-ordonnantien trof ik (loopt tot 1713) geen latere verandering van de proef aan.
- ¹² Gemeentearchief Roermond, OAR 1018, Timmerluijden, Cuijper, Ramekers Ampts Brieff, 356. Ende is bij den mrn. vanden Timmerluijden over comen, dat voortaan de gesellen, die haer ampte zullen willen koopen ende oefenen sullen moeten maecken een versteken Cruysgespan met sijne gelaesen Raemen ter oordeel van de mrn. in oorcont hebb. Ich seert. dese ten versoucke van de respectieve mrn. voorschr. geteeckent actum Roermonde den 27en o.bris 1650.
- ¹³ Streekarchivariaat NW Veluwe, nr. 1745, deel II d.d. 20.2.1706. Het cryptisch geformuleerde met een gebont hujs kan toch nog op een

tweede verplicht onderdeel wijzen, namelijk een gebint voor een huis.

¹⁴ *Item als de proefmaicker de cosyn voldaan zal hebben, dan zal hij de maet vande vensteren nemen, ende als hij die genoemen zal hebben dan zal hy die cosyn voors uuyt malcanderen doen ende die uuyt een laten tot dat die voors vensteren gemaeket zullen zyn, Ende zal dan die gesworenen ende oudermans untbueden, metten voors knecht vanden ambachte, dat zynde proeve inden anderen inne leggen ende besien oft die dan passen zullen ende oft de proeve zal mogen passeren of by zoo verre hy des nijet en conde gedaen nae prijseringe vande gesworens ende oudermans van desen ambachte zoo zal hy zoo lange moeten leeren, tot dat hy de proeve voors of ander gelyck werck ter pryseninge vande gesworens ende oudermans zal connen doen. Item dese vensteren zullen gewrocht worden van goet drooch wagenschot met spiegels op zyn versteck midden met een rychel dair inne, waer van de buyten staitken[stijlen ?] dick zullen zyn twee duymen.* Stadsarchief Breda, Afdeling II-112, Inventarisnr. 7 en 8, concept en uitgewerkte vorm van acte 16 december 1602 Poincten en articulen van de tymmerliden ambacht.

¹⁵ Zie noot 7.

¹⁶ Hoorn, Westfries Archief, toegangsnr. 0507, Timmermans of St. Josephgilde, B 1.

¹⁷ Ibidem, B2.

¹⁸ De interpretatie van dit proefstuk is lastig omdat de volgorde en samenhang van onderdelen niet geheel logisch is. In de praktijk is de bovenste gebintbalk onder de zoldervloer tevens als voetbalk of 'spanroede' van de kap op te vatten maar hier wordt e.e.a. kennelijk gescheiden uitgevoerd: *Item sal noch die voorsz. timmermans prouf-knecht toelleggen een spanroede soe wydt als de vsz. balck lanck is met ij, iij of meer voeten verdiepinge nae den eysch vanden wercke met een vlierbynt daerinne ende een scheerbynt opten voorsz. spanroede, ende die carbelen daer inne bedragen met pennen ende gaten in malcanderen sluytende mitsgaders den vlierbynt met zyn blokkeels ende tzelve tot oerdele vand vrsz. proufmrs. wel gedaen zynde sal ontf. zyn arbeyts loen end eist qualycken gewrocht sal betaalen die schade ende borge stellen als voren.*

¹⁹ De blokkeels, in de huidige betekenis van het woord, horen eerder bij het onderste schaargebint, tenzij men bedoelt dat de stijlen van het tweede gebint op blokkelen staan die op hun beurt aan iedere zijde op dubbele flieringen rusten (suggestie G. Berends).

²⁰ Hoorn, Westfries Archief, toegangsnr. 0507, Timmermans of St. Josephgilde, B 6. Deze kopie van 1614 voert mogelijk terug tot een onvolledig bewaard gebleven amptiatie van 1597.

²¹ Stedelijk Archief Zutphen, 73a, Artikelen betreffende de timmermansproef, af te leggen door H.B. Dellelijn 1797. Met aantekeningen betreffende de verkoop van het gilde.

²² Zeeuws Archief, Inventaris van de Archieven van de gemeente Arnhemuiden. Register van verordeningen op de ambachtsgilden inv.nr. 1019 P.J. Feij. www.arnehistorie.com/bronnen/GASchiptim.htm

²³ Groninger Archieven, Extract uit Request boek der Stad Groningen Iovis den 2. Novemb 1769, z.p. achterin gedrukt boekje *Ordonnantie der H. Heeren Borgemeesteren ende Raadt in Groningen Op het Wercken en te doene Proeve der Meester Timmer-Luyden ende Steen-Metzelaren, mitsgaders derzelver Knegten, ende haare Daghuiren*, Groningen 1732.

²⁴ Groninger Archieven, toegangsnummer 1325, inv.nr. 47, z.p. achter-

in boekje.

²⁵ Stadsarchief Breda, Afdeling II-112, Concept ambachtsbrief voor de timmerlieden en metselaars, 1559.

²⁶ Stads- of Atheneumbibliotheek Deventer, Gilden L 0254, 290-4, Concept-statuten van het gilde van de timmerlieden, metselaars, kistenmakers, leiendekkers en ladenmakers, beschrijving af te leggen proeven, waarschijnlijk uit 1592 (in marge geschreven).

²⁷ Stedelijk Archief Zutphen, Viergekroonden gilde, inv.nr. 73a.

²⁸ Regionaal archief Alkmaar, OA Alkmaar, inv.nr. 1970, ordonnantie 25 juli 1804, art. 8.

²⁹ Gemeentearchief Tholen, Archief van het St. Josephgilde, nr. 643 d.d. 2.10.1804.

³⁰ H. Janse, *Trap en trede*, Zeist/'s-Gravenhage 1995, 18.

³¹ Sint Joseph komt het meest voor bij de timmerlieden maar soms zijn er andere patroonheiligen, bijvoorbeeld de apostel Thomas in Nijmegen of Onze Lieve Vrouw in Middelburg.

³² Zo blijkt uit het Regionaal Archief Leiden, in.nr. 509, 1110 uit 1615. Jan Dröge, bouwhistoricus te Leiden meldt dat het in 1615 gebouwde en in 1856 afgebroken gildehuis van de timmerlieden een fries had met centraal de figuur van St. Joseph maar op de uiteinden de Vier Gekroonden, de patroonheiligen van de metselaars (beeldbank Regionaal Archief 29612, 29613 en 29614).

³³ Gemeentelijke Archiefdienst Bergen op Zoom, archieven van de ambachten, SA 3022, oude p. 82 en ter aanvulling de handgeschreven 18de-eeuwse versie in SA 3040 *Keure Voor de Timmerlieden, Metselaars, Stoeldraijers Ambacht Met den Aenkleve Van dien*.

³⁴ Stedelijk Archief Zutphen, inv.nr. 73, regist nr. 2012. Zie ook R. Schreuder- van Gelder, 'Het gilde van de viergekroonden', *Zutphen* 1994-2, 35-37.

³⁵ Dank voor het attenderen aan G. Berends te Zeist.

³⁶ In 1612 en 1638 verwijzend naar een amptiatie van 1 mei 1598. Noord-Hollands Archief Haarlem, toegangsnr. 2155, inv.nr. 44Y.

³⁷ *Renovatie, amptiatie en Alteratie Van de Ordonnantie Van het St. Josephs gilde Binnen de Stadt Haerlem*, Haarlem 1711, art. IV en V.

³⁸ *Der karbelen over de tant lang vyf voeten, moeten met het bedragh-loot bedragen werden met anderhalve duym Pennen ende gaten wel suyver in een gewrogt.*

³⁹ Noord-Hollands Archief Haarlem, toegangsnummer 1105, LI timmermans of St. Josephgilde, nr. 315.

⁴⁰ Westfries Archief Hoorn, toegangsnr. 0507, B7, kasboek 1754-1820.

⁴¹ Zie noot 8.

⁴² Gemeentearchief Goes, Inventaris Gilden archieven Goes, inv.nr. 100 en 101 dd. 9 september 1654.

⁴³ Het Utrechts Archief, toegangsnr. 702-1, inv.nr. 461-2, 52-53.

⁴⁴ *Keure of ordonnantie voor het St. Josephs gilde Binnen de Stad Delft*, Delft 1782, art. 20-21.

⁴⁵ Groninger Archieven, toegangsnr. 1325, inventarisnummer 47, 68-69.

⁴⁶ E.J. Haslinghuis en H. Janse, *Bouwkundige termen. Verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie*, Leiden 1997, 487.

⁴⁷ Het Utrechtse Archief, toegangsnr. 702-1, inv.nr. 461-2, 75.

⁴⁸ Stadsarchief Antwerpen, GA 4341: *Tet wetene wel ende werckelyck, een gebint te bindene vanden spanroeyen int velt met eenen crab-beele op huer derde onder ende bouen geerent gesteken op zyn tan-*

- den. Ende te maeckene een cruysvenster viercant gestopt In een steenen gat gebroken wel ende werckelyck gewrocht.
- ⁴⁹ Stadsarchief Antwerpen GA 4341: *Inden eersten een cruysvenstere met twee colommen buyten gelyst ende verstecken ende de vensteren binnen op zyn botzeel verstecken ende buyten geringhet(?)*, waertoe een vanden dekens ende oudermans (tot wiens proffyte tzelue wesen sal) hem sal moeten leueren thout daertoe dienende ende behoorende sonder zynen cost. Ten anderen sal hy moeten verdeylen eenen houten geuelt daermen hem de mate aff geuen sal ende daer maken een cele off besteck van houte soo dat behooren sal, Ende ten derden sal hy moeten betrecken int groote, eenen weyndelgraet dienende ten twee steden met zyn bordessche ende daer aff een bert maken daertoe dienende, ende bewysen zynen insyght hoe hy zyn spille draeyen wille, welcke proeuen alzooy by hem gemaect ende byden dekens ende oudermans vanden ambachte gevisiteert ende gepasseert.
- ⁵⁰ Chr. J. Kolman, 'Houten gevels in het Nederlandse stadsbeeld (14de-18de eeuw)', R.C. Hekker en Chr.J. Kolman, "Ten voordele en cieraat van dese stad". Studies over houten huizen in Nederlandse steden, 's-Gravenhage 1989, 84 en R. Tijs, *Tot Cieraet deser Stadt. Bouwtrant en bouwbeleid te Antwerpen van de middeleeuwen tot heden*, Antwerpen 1993, 100-123.
- ⁵¹ Dit heb ik niet kunnen verifiëren. Volgens een gedrukt plakkaat van 9 maart 1746, aanwezig in Stadarchief Antwerpen onder GA 4341, zou er een ordonnantie van 13 juli 1718 bestaan waarin de proef ter sprake komt.
- ⁵² D. J. de Vries, 'Beproefde gevels', *Bulletin KNOB* 106(2007), 148-156.
- ⁵³ Groninger Archieven, toegangsnummer 1325, inv.nr. 44, 17 r-v.
- ⁵⁴ Groninger Archieven, toegangsnr. 1325, inv.nr. 47, 18-19, art. 9.
- ⁵⁵ Groninger Archieven, toegangsnummer 1325, inv.nr. 44, 16r.
- ⁵⁶ Groninger Archieven, toegangsnr. 1325, inv.nr. 47, 27, art. 20 en 21.
- ⁵⁷ *Keure of Ordonantie voor het St. Josephs Gilde Binnen de stad Delft en Jurisdictie van dien*, Delft 1782, 8.
- ⁵⁸ Regionaal Archief Alkmaar, OA Alkmaar, inv. Nr. 1970, Ordonnantie op de Timmermans- Schrijnwerkers, Witwerkers, kleinbontwerkers en straatenmakers neering binnen Alkmaar, 25 juli 1804 (in marge), art. 8.
- ⁵⁹ Regionaal Archief Alkmaar, OA Alkmaar, inv. Nr. 1970, Stukken betreffende het timmermanscollege, Ontwerp en Reglement waar op binnen de stad alkmaer het St. Josphs oft Timmermans Gild zoude kunnen werden opgericht, art. 6C (lijkt latere kopie, op rug staat dun in potlood 1696/292).
- ⁶⁰ Het Utrechts Archief, toegangsnr. 702-1, inv.nr. 461-2, 75.
- ⁶¹ Hoewel nauwkeurig omschreven waarbij in 1657 de eis kwam deze uit te tekenen: *De Vroetschap der Stadt Utrecht behoort t advijs van(den) heeren oudt ende jegenwoordige Cameraars op de zegnisse van die vant Steenbickers gildt heeft der Metselaers proeve die gearesteert in deser voegen, dat naementlich die 't gildt sal willen winnen, een grondt sal moeten teijckenen van een schuijns ende scheele booch van 3¼ off 3½ voeten, de binnenste kant wijt 1½ backsteen hooch, ende 1½ diep, mitsgaeders schijns ende scheel op de diepte vanden booch vier duijm. Ende den booch te maken van 3¼ off 3½ voet, de binnenkant wijdt, dat die correct op de vz. Grondt past van 1½ backsteen hooch, ende 1½ diep, de schuijnte ende scheelte als voorB. op de diepte vanden booch vier duijm, daer voor aenmakende een Architraef opt nevenstaende fatsoen, van achteren recht ende schoon gewerkt.*(23 januari 1657) *Verstaende dat het doen soo van dese als van(den) Steenhouwers ende leijdeckers proeven van nu voortaan geschieden sal inde kasmatten van Sterckens, ende niet elders, op pene van millite. Actum den 30sten April 1660* (Het Utrechts Archief, toegangsnr.702-1, inv.nr.461-1, 675).
- ⁶² Het Utrechts Archief, toegangsnr. 702-1, inv.nr. 461-1, *Ordonnantie van 't Steenbickers Gildt*, p. 659-669, Extract uijt de redutien van (den) vroetschap der Stadt Utrecht, 'sMaendaeghs den XIIIden febrjij. 1654.
- ⁶³ G.A. Leeuwarden, Stadsbibliotheek B444, *Gilde Articulen voor de meesteren Metselaars en Steenhouwers binnen Leeuwarden*, Leeuwarden 1750, art. VIII, p. 6.
- ⁶⁴ A. Erzey, *Architectura of Bouw-konst*, Amsterdam 1777, 19.
- ⁶⁵ *Ibidem*, 107.
- ⁶⁶ D.J. de Vries, 'Jelis Knijff en Jelis Jelissen, kistenmaker in Zwolle en beeldsnijder in Kampen', *Bulletin KNOB* 100(2001), 72-82, 75.
- ⁶⁷ Gelders Archief Arnhem, toegangsnr. 2001-15, 1884, *St. Josephs Gilde-boeck, vernieuwt ende der naemen van de Meesters als oock der leerlingen, alles ordentlick met een Register Aen-gewesen gedaan int Iaer onses Heeren MDCXLIII. Herman Breckerveld Maeckt ende Schreef dit uijt Liefde vant' Gilde*.
- ⁶⁸ *Ibidem*, er boven staat: I. corint c.3 V.10.
- ⁶⁹ Door conservator Norbert E. Middelkoop van het Amsterdams Historisch Museum die hierover binnenkort publiceert.
- ⁷⁰ Interpretatie en suggestie voor vertaling met vriendelijke dank aan ir. G. Berends te Zeist en drs. S. Surdël te Leiden.